

Проблеми співвідношення кримінально-правового впливу та покарання

Анотація. У статті розглядається співвідношення кримінально-правового впливу та покарання. Наголошується на тому, що не дивлячись на активне осмислення кримінально-правового впливу, залишаються невирішеними найбільш принципові його моменти або мають місце доволі розбіжні підходи, що не сприяє розумінню соціального та кримінально-правового його значення.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінально-правовий вплив, злочин, злочинність, покарання.

Інтерес до проблем співвідношення кримінально-правового впливу та покарання зумовлений сучасною кримінально-правовою політикою й ідеологією, тенденцією до диференціації державно-правового примусу та необхідністю вироблення комплексного підходу в його здійсненні. Адже саме інститут покарання відіграє визначну роль у протидії злочинності та запобіганні подальшій криміналізації суспільства у якості найважливішої із форм кримінально-правового впливу. Сучасні тенденції щодо гуманізації кримінально-правової політики в державі, а також активізовані процеси реформування кримінального законодавства відповідно до міжнародно-правових стандартів викликають потребу у визначенні природи заходів кримінально-правового впливу в сучасному суспільстві. Необхідно, щоб кримінально-правова заборона як метод правового регулювання, що має своїм головним призначенням запобігання суспільно небезпечним діям (злочинам), володіла реальним інструментом впливу на поведінку потенційних порушників з метою утримання їх від вчинення злочинів. Очевидним є те, що значна кількість людей, утримуючись від порушення кримінально-правової заборони під страхом покарання чи іншого примусу, поводити б себе інакше, якби така заборона обмежувалась тільки деклараціями і не містила б у випадку

порушення закону заходів кримінально-правового реагування. Дослідження питання співвідношення заходів кримінально-правового характеру з кримінальною відповідальністю та покаранням створює передумови до становлення узагальненого розуміння природи заходів кримінально-правового впливу.

Над теоретичними й практичними проблемами кримінально-правового впливу та інституту покарання працювало чимало науковців. Це, зокрема, З. А. Астеміров, Л. В. Багрій-Шахматов, М. І. Бажанов, В. І. Борисова, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, Т. А. Денисова, В. К. Дуюнов, О. Г. Колб, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, Л. Л. Кругліков, І. П. Лановенко, І. С. Ной, В. В. Сташис, Є. Л. Стрельцов, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, М. Д. Шаргородський, О. Н. Ярмиш, С. С. Яценко та інші.

Кримінально-правовий вплив останнім часом виступає предметом дослідження науковців як щодо його загального розуміння (з'ясування проблематики), так і стосовно застосування його окремих заходів до осіб, що вчинили суспільно небезпечні діяння. Втім, не дивлячись на активне осмислення цього явища, залишаються невирішеними найбільш принципові його моменти або мають місце доволі розбіжні підходи, що не сприяє розумінню соціального та кримінально-правового його значення. В першу чергу, це стосується відсутності єдності розуміння сутності та поняття кримінально-правового впливу, його змісту, меж, механізму та заходів здійснення.

Так, О. В. Ус наполягає на тому, що кримінально-правовий вплив потрібно розглядати в двох аспектах: широкому та вузькому. На її думку, кримінально-правовий вплив (у широкому розумінні) – це діяльність держави в особі її законодавчого, виконавчих та спеціально уповноважених органів щодо розробки і практичного застосування заходів ідеологічного та кримінально-правового характеру, спрямованих на формування суспільної свідомості з метою мінімізації злочинності, усунення причин та умов її існування. Натомість кримінально-правовий вплив (у вузькому розумінні) – це діяльність

держави, в особі спеціально уповноважених органів, щодо застосування до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачених кримінальним законом заходів [1, с. 217].

Російський правник В. К. Дуюнов під кримінально-правовим впливом пропонує розуміти «спеціальну діяльність держави, що реагує на факти порушення встановлених нею кримінально-правових заборон за допомогою використання можливостей, закладених в кримінальному праві». На його думку, кримінально-правовий вплив – це цілеспрямований карально-виховнопревентивний вплив на осіб, які вчинили злочин, і превентивний вплив на так званих «нестійких» громадян з метою утвердження соціальної справедливості, зміцнення законності і правопорядку, попередження злочинів, а також виховання громадян у дусі неухильного дотримання конституції та інших законів [2, с. 28].

Як видається, дане визначення має ряд позитивних моментів, зокрема звертає увагу на синкретичність кримінально-правових заходів, симбіоз карального, виховного та превентивного їх впливу, проте йому властиві й деякі недоліки. По-перше, дане формулювання завдяки описовості, зрозуміло, не може претендувати на нормативне. По-друге, серед суб'єктів здійснення кримінально-правового впливу автор називає лише державу, тим самим підкреслює публічний характер галузі кримінального права та не зовсім обґрунтовано, на наш погляд, виключає ініціативні можливості потерпілих у зв'язку з вчиненням злочину щодо них. І по-третє, як випливає із визначення В. К. Дуюнова, кримінально-правовий вплив опосередковується лише реакцією на факт порушення кримінально-правових заборон. Тим не менш, на наш погляд, кримінально-правовий вплив реалізується й пасивно шляхом формування правосвідомості громадян та утримання від протиправних дій не тільки завдяки безпосередньому застосуванню кримінально-правових заходів до них або інших громадян, але й завдяки поінформованості про кримінально-правові заборони. При чому, так би мовити, «стримуючий ефект» може бути досягнутий під впливом усвідомлення потенційної загрози застосування

кримінально-правових заходів або поваги до охоронюваних кримінальним правом цінностей. Крім того, В. К. Дуюнов як об'єкти кримінально-правового впливу розглядає осіб, які вчинили злочин, та «нестійких» осіб, тобто схильних до вчинення злочину. Не заперечуючи справедливості такого підходу, все ж зазначимо, що він обумовлений кримінально-правовим характером дослідження, який спрямований на вивчення реагування на факти вчинення окремих злочинів. Безумовно, носієм певної злочинної діяльності і є конкретна особа (або декілька осіб у разі співучасті), але, за нашим глибоким переконанням, у вивченні кримінально-правового впливу найбільш доцільним є кримінологічний підхід, в центрі уваги якого знаходиться злочинність. Ще більше зауважень викликає визначення кримінально-правового впливу А. П. Фірсовою як «цілеспрямованої активної діяльності держави, яка полягає у заснованому на кримінальному законі примусовому впливі шляхом позбавлення або обмеження прав і свобод особи, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння» [3, с. 99], адже фактично відображає класичні уявлення про кримінальну відповідальність.

Зустрічаються й розробки, в яких саме словосполучення «кримінально-правовий вплив» не вживається, але певні його форми прояву за сутнісним значенням зводяться до звуженого змісту – «покарання», «кримінально-правової репресії», або, навпаки, розширеного – «реалізація кримінально-правових відносин», «кримінально-правова охорона».

Найчастіше спостерігається ототожнення «кримінально-правового впливу» та «кримінально-правового регулювання», «кримінальної відповідальності», «форм реалізації кримінальної відповідальності». Така поліконцептуальність у визначенні кримінально-правових наслідків вчинення злочину зумовлює необхідність чіткого проведення їх співвідношення та розмежування не тільки у теоретичному плані, а й у практичному, адже розуміння сутності кримінально-правових заходів впливу є важливим для побудови їх системи, налагодження механізмів та усунення протиріч їх застосування, а також для усвідомлення їх значення пересічними громадянами.

Адже на сьогоднішній день серед населення панує стереотип репресивного карального апарату в особі правоохоронних органів та суду, закритості та заплутаності системи кримінальної юстиції тощо. До прийняття Основ кримінальної відповідальності Союзу РСР та союзних республік 1958 р. та КК УРСР 1960 року покарання розглядалась як єдина форма реалізації кримінальної відповідальності та відповідно здійснення кримінально-правового впливу. Проте ці поняття є самостійними, взаємопов'язаними, але не тотожними, вони відрізняються за змістом [4, с. 130]. Покарання породжене кримінальною відповідальністю, похідне від неї [5, с. 103]. Сучасне кримінальне законодавство також їх розрізняє (див. ст. 74, 85 КК України). Але і у сучасних дослідженнях зустрічається зведення сутності кримінально-правового впливу саме до караності діяння та застосування покарання [5, с. 217–218]. Караність злочинів робить кримінальний закон мірою впливу на соціальні процеси, регулятором людської поведінки. Караність можна розглядати у двох аспектах. По-перше, як формулювання не тільки кримінально-правової заборони, але й санкцій за її порушення, тим самим встановлення загрози застосування покарання за вчинений злочин. По-друге, як безпосереднє застосування покарання до злочинця. Не заперечуючи того, що караність (як потенційна загроза) та покарання справляють кримінально-правовий вплив на злочинність, варто наголосити, що вони є не єдиними засобами кримінально-правового впливу на злочинність.

Для прикладу, застосування примусових заходів виховного характеру аж ніяк не можна визнати покаранням, але їх вплив на поведінку неповнолітніх є беззаперечним. Відповідно до ч. 1 ст. 50 КК України, покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [6]. Такий підхід українського законодавця у визначенні сутності покарання відповідає й пануючим доктринальним трактуванням. Як зазначав М. Д. Шаргородський, «покарання є позбавленням злочинця деяких благ, що йому належать, та виражає негативну

оцінку злочинця та його діяльності державою» [7, с. 12–13]. Досить дискусійним є питання визначення місця кари у змісті покарання. В науці кримінального права кара розглядається як сутність, невід’ємна властивість покарання, елемент змісту покарання, мета покарання. І хоч ні одна із точок зору не є загальноприйнятою, незмінним залишається взаємозв’язок покарання та кари. На відміну від цього, В. К. Дуюнов трактує кару досить широко: «Кара – це передусім моральна, соціально-політична і умовна юридична оцінка злочину і особи злочинця. При звільненні винного від кримінальної відповідальності такою оцінкою держава і обмежується; при залученні ж до кримінальної відповідальності зазначена оцінка доповнюється реальною юридичною оцінкою» [9, с. 26–27].

Таким чином, на думку В. К. Дуюнова, поняття «кримінально-правовий вплив» є зовнішнім вираженням кари. З цим твердженням важко погодитися, адже в такому разі ми беремо до уваги лише «зовнішню», здебільшого негативну оцінку злочину, проте застосування певного кримінально-правового заходу повинно сприйматися і, головне, усвідомлюватися самим злочинцем, інакше воно не буде мати сенсу. Як справедливо зазначав І. М. Гальперін, «будь-який примус, що застосовується до людини, обмеження її бажань, волі вчинків і т. п. може сприйматися або не сприйматися як покарання... Обмеження, наприклад, можливості жити в даному місті або займатися обраною улюбленою професією – досить відчутне покарання для одного і малозначна, часом байдужа, подія для іншого. Визначення сили впливу тієї чи іншої міри в якості покарання пов’язано не тільки з об’єктивною, так би мовити, усередненою оцінкою, громадською думкою тяжкості цього заходу, але і в значній мірі з суб’єктивним сприйняттям її, глибиною та інтенсивністю переживання» [10, с. 43]. При звільненні особи від кримінальної відповідальності, наприклад у зв’язку з дійовим каяттям, має місце юридична оцінка кримінального конфлікту та дій винного після нього, відсутня яскраво виражена негативна оцінка особи злочинця, і відповідно немає зовнішнього вираження кари та внутрішнього відчуття карального впливу самим злочинцем.

Узгодження позицій науковців необхідне для вироблення обґрунтованої концепції, яка пояснювала би логічну побудову системи заходів кримінально-правового впливу, механізму взаємодії її складових; враховувала особливості предмета кримінально-правового регулювання тощо. Наразі ж відсутність єдності в розумінні принципів питань співвідношення понять кримінальної відповідальності та покарання, розуміння правової природи звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від відбування покарання з випробуванням, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання та правових наслідків у виді судимості може створити труднощі при виробленні методологічних підходів та принципів формування складових такої системи. В кримінальному законі слід було б побудувати єдину гнучку систему заходів кримінально-правового впливу, по можливості чітко окресливши їх поняття, єдину каральну сутність, яка об'єднує їх у систему, інтегративні цілі та загальні принципи, сформулювати відповідно до існуючих пріоритетів загальні та спеціальні правила визначення вказаних заходів, а також порядок, умови й межі застосування кожного такого заходу, його місце в системі тощо. Така система заходів повинна включати в себе дві підсистеми заходів: систему заходів кримінально-правового впливу (куди включаються різні види звільнення від кримінальної відповідальності та від кримінального покарання, умовне засудження, примусові заходи виховного характеру та кримінальне покарання) і систему заходів безпеки в кримінальному праві (до яких віднесено заходи медичного характеру та інші заходи безпеки). Різняться між собою ці заходи за сутністю, підставами й загальними засадами застосування. Так, перша група заходів об'єднана єдиною каральною сутністю, є різною формою реакції держави на вчинення злочину, застосовується за вчинення злочину відповідно до характеру та ступеня суспільної небезпеки з метою досягнення цілей покарання, тоді як друга група застосовується за вчинення суспільно небезпечного діяння за відсутності ознак злочину до особи, яка його вчинила, з метою забезпечення її безпеки та безпеки суспільства від неї, її лікування й ресоціалізації тощо. Окремі науковці вважають, що така система вже є,

оскільки, аналізуючи змістове наповнення конкретними засобами форм кримінально-правового впливу на злочин, вказують, що такими кримінально-правовими засобами виступають заходи кримінально-правового впливу (наприклад, умовне засудження, конкретні види покарань тощо), які утворюють у своїй сукупності систему. При цьому не наводячи аргументації щодо такої позиції, або ж хоча би її системо-утворювальні властивості.

Т. О. Гончар переконаний, що правовий аналіз норм розділів X («Покарання та його види»), XIV («Інші заходи кримінально-правового характеру») та XIV («Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб») Загальної частини КК України надає змогу стверджувати про існування не тільки покарання, як заходу державного примусу, а й закріплення підсистем інших заходів кримінально-правового характеру та заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. При цьому дослідник зазначає, що відповідно до ч. 3 ст. 3 КК України, покарання є традиційним (найсуворішим) кримінально-правовим заходом, тому вчені виділяють його окремо від інших заходів кримінально-правового впливу [11, с. 103].

Підтвердження цьому знаходимо в історичному екскурсі щодо проблем кримінального покарання. Кримінальне покарання на початку ХХ століття було і надалі залишається одним із тих засобів, за допомогою яких Україна застосовувала примус до осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння. При цьому законодавець визначав примус як елемент необхідний, але не найголовніший [12, с. 122]. На сучасному етапі розвитку суспільства більшість криміналістів-практиків і теоретиків кримінології схиляються до думки, що покарання (передусім позбавлення волі) не виконує своєї основної функції – скорочення злочинності. Позбавлення волі – неефективна міра покарання з численними негативними побічними наслідками. Однак в'язниця залишається «незамінною» в тому відношенні, що людство не придумало поки що нічого іншого для захисту суспільства від тяжких злочинів [13, с. 40].

Враховуючи останні зміни до КК України, можна стверджувати, що чинний КК та правозастосовна практика значною мірою відповідають сучасним

вимогам вирішення кримінально-правових завдань з мінімальними втратами, тобто шляхом надання широких можливостей для застосування на практиці заходів кримінально-правового впливу, альтернативних кримінальній відповідальності та покаранню, оскільки закон передбачає різні види звільнення від кримінальної відповідальності й кримінального покарання, умовне засудження до покарання, примусові заходи виховного характеру, а правозастосовні органи активно їх використовують. Проте, на наш погляд, в усьому цьому немає системи, логічної завершеності, стрункості та послідовності. Гадаємо, що в цьому напрямі слід здійснювати наукові пошуки визначення місця покарання та його ролі в системі заходів кримінально-правового впливу. Для цього необхідно й надалі акцентувати увагу на дослідженні та вирішенні таких принципових питань, як: співвідношення покарання й кримінальної відповідальності, форм реалізації кримінальної відповідальності; з'ясування правової природи звільнення від кримінальної відповідальності; формування принципів побудови та цілей подібної системи.

На нашу думку, на даний час найбільш цілісною є позиція О. В. Козаченка, який вважає, що кримінально-правові заходи – це система нормативно-визначених і адаптованих до особливостей національної ментальності заходів впливу, які в залежності від виду орієнтовані на кару, виправлення, превенцію, перевиховання, надання медичної допомоги і лікування осіб, кримінально-правову реституцію, підставою до застосування яких вважається вчинення особою діяння, передбаченого законом як злочин і посягає на систему соціальних цінностей, що формується на засадах незаперечного характеру визначення природних прав і свобод людини та мінливого характеру, визначеного рівнем розвитку нації і культури [14, с. 205–207].

Не применшуючи ролі інших заходів кримінально-правового впливу, вважаємо, що покарання є і, напевно, буде залишатись одним з першорядних заходів реагування держави на вчинення злочину. А отже, такого самого

значення має набувати й система покарань серед інших заходів кримінально-правового впливу.

Таким чином, підводячи підсумок слід зазначити, що кримінально-правовий вплив не можна ототожнювати із карою та покаранням. Покарання є лише одним із заходів кримінально-правового впливу, проте не єдиним.

Джерела та література

1. Ус О. В. Кримінально-правовий вплив: сутність і зміст / О. В. Ус // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. – Харків, 2013. – С. 213–217.
2. Дуюнов В. К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике / В. К. Дуюнов. – Курск, 2000. – 172 с.
3. Фирсова А. П. Понятие уголовно-правового воздействия // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Пятой Междунар. науч.-практ. конф., 24–25 января 2008 г. – М.: Проспект, 2008. – 528 с.
4. Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве /И. С. Ной. – Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1962. – 155 с.
5. Моисеев С. В. Философия права. Курс лекций [Текст] / С. В. Моисеев. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2004. – 262 с.
6. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III [Електронний ресурс]: Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
7. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность [Текст] / М. Д. Шаргородский. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1973. – 160 с.
8. Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – 288 с.
9. Дуюнов В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика / В. К. Дуюнов. – М., 2003. – 546 с.
10. Гальперин И. М. Наказание: социальные функции, практика применения / И. М. Гальперин. – М.: Юрид. лит., 1983. – 208 с.
11. Гончар Т. О. Загальна характеристика заходів кримінально-правового впливу / Т. О. Гончар // Правова держава. – Одеса, «Фенікс», 2014. – № 18. – С. 101–105.
12. Яцишин М. М. Формування суспільної свідомості щодо кримінального покарання / М. М. Яцишин // Карпатський правничий часопис. – Львів, 2013. – С. 119–122.

13. Крисюк Ю. Покарання як складова системи соціального контролю над злочинністю [Текст] / Ю. Крисюк // Історико-правовий часопис: науковий журнал / О. Крикунов. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. – № 2 (8). – С. 39–42.
14. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культуро-антропологічний вимір: монографія / О. В. Козаченко. – Миколаїв: Іліон, 2011. – 504 с.

Яцишин М., Крисюк Ю. Проблемы соотношения уголовно-правового воздействия и наказания.

В статье рассматривается соотношение уголовно-правового воздействия и наказания. Отмечается, что, несмотря на активное осмысление уголовно-правового воздействия, остаются неразрешенными наиболее принципиальные его моменты или же имеют место довольно разнящиеся подходы, что не способствует пониманию его социального и уголовно-правового значения. В первую очередь, это касается отсутствия единства в понимании сущности и понятия уголовно-правового воздействия, его содержания, границ, механизма и способов осуществления. В отечественном уголовном законодательстве отсутствует определение и четкая система мер уголовно-правового воздействия, что затрудняет процесс их применения. Согласование позиций ученых необходимо для выработки обоснованной концепции, которая бы объясняла логическое построение системы мер уголовно-правового воздействия, механизма взаимодействия ее составляющих; учитывала особенности предмета уголовно-правового регулирования. В уголовном законе следовало бы закрепить единую гибкую систему мер уголовно-правового воздействия, по возможности четко очертив их понятие, единую карательную сущность, которая объединяет их в систему, интегративные цели и общие принципы. Сформулировать в соответствии с существующими приоритетами общие и специальные правила определения указанных мер, а также порядок, условия и пределы применения каждой из них.

Ключевые слова: уголовная ответственность, уголовно-правовое воздействие, преступление, преступность, наказание.

Yatsyshyn M., Krisyuk Y. Problems of correlation of criminal influence and punishment

The article deals with the correlation of criminal influence and punishment. It is noted that despite an active reflection on the criminal influence, its most fundamental aspects remain unresolved or there are quite different approaches that do not contribute to an understanding of its social and criminal law value. First of all, it concerns the lack of unity in the understanding of the essence and concept of criminal influence, its content, boundaries, mechanism and methods of implementation. In the domestic criminal legislation there is no definition and a clear system of measures of criminal legal influence, which complicates the process of their application. The coordination of the positions of scientists is necessary for the development of a sound concept that would explain the logical construction of the system of measures of criminal influence, the mechanism of interaction of its components; the features of the subject of criminal influence are taken into account. In criminal law, a single flexible system of criminal law measures should be fixed, if possible outline clearly to their concept, a single punitive essence, which unites them into a system, integrative goals and general principles. One should formulate, in accordance with existing priorities, general and special rules for the definition of these measures, as well as the procedure, conditions and limits for the application of each of them.

Keywords: criminal liability, criminal law, crime, punishment.